

УДК 342.3

А.В. ЗИМОВЕЦЬ, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНО- ПРАВОВОГО ЗАКРІПЛЕННЯ ПРИНЦИПУ ВЗАЄМНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ І ЛЮДИНИ

Ключові слова: принцип взаємної відповідальності, держава і людина, конституційно-правове закріплення

Постановка питання про конституційно-правове закріплення принципу взаємної відповідальності для вітчизняної юридичної науки є досить новою та актуальною. Сьогодні майже відсутні вагомі вітчизняні наукові дослідження відповідальності держави і людини з позицій визнання головним суб'єктом відповідальності держави, а не людини. Враховуючи сучасний стан нерозробленості даної проблеми, а, водночас, практичного дії принципу взаємної відповідальності держави і людини, метою нашої статті є формулювання та аналіз з теоретичних та конституційно-правових позицій особливості зазначеного принципу в нормативному полі України. Новизна роботи полягає у спробі аналізу конституційно-правового регулювання взаємної відповідальності держави і людини та визначенні його особливості.

За радянські часи дане питання розглядали лише у постановочному порядку і, як правило, у контексті інших проблем. Наприклад, взаємна відповідальність держави і людини згадувалася при розгляді такого принципу правового статусу особи, як єдність інтересів особи і суспільства, громадянина і держави. При цьому зміст взаємної відповідальності держави і людини розглядався дещо специфічно і визначався тим, що не тільки громадянин несе обов'язки перед державою, а й

держава - перед громадянином [1, с.15]. Подальшого розвитку ці положення не отримали.

Майже в такому ж плані розглядалась взаємна відповідальність держави і особи в процесі аналізу держави як суб'єкта державно-правових відносин з особою. Відповідальність держави вбачалася тільки на рівні загальних відносин, про конкретні випадки відповідальності, або хоча б можливості відповідальності навіть не згадувалось. Так, відповідальність держави як суб'єкта загальних відносин перед особою визначалась як "правовий стан (загальне правовідношення), в якому держава реалізує свій обов'язок найбільш повно і послідовно виражати волю та інтереси народу, створювати реальні умови для здійснення контролю за діяльністю держави і її органів з боку народних мас і кожного окремого громадянина" [2, с.19].

Взаємна відповідальність держави і людини розглядалась і як "специфічний зв'язок, що виявляється у тому, що держава виступає як носій влади, а громадянин як суб'єкт, підкорений політичному авторитету (владі) держави" [3, с.397]. При цьому підкреслювалось, що "це визначає своєрідність прав і обов'язків кожної із сторін, які не є однопорядковими суб'єктами правових відносин" [4, с.38], наголошуючи на підпорядкованості людини державі у їх взаємовідносинах.

Навпаки, на сучасному етапі розвитку українського суспільства і держави, коли активізується процес вивчення даної проблеми, суб'єктом, що несе основний тягар відповідальності у взаємовідносинах держави і людини, необхідно визнавати державу. Держава створена для людини, а не людина існує для держави – ось основний принцип взаємовідносин цих суб'єктів. Прикладом такого підходу може бути Федеративна Республіка Німеччина, де "є усталене поняття безумовної відповідальності держави перед особою. І у Основному законі та іншому законодавстві акцент робиться саме на відповідальності держави, тільки на ній одній. Що ж стосується відповідальності особи, то прийнято

говорити (пануюча юридична та побутова думка) про права і деякі обов'язки людини і громадянина" [5, с.179].

Конституційне законодавство України базується на положеннях, у відповідності з якими користування правами і свободами людини має ґрунтуватися на дотриманні загально визнаних природних і законних правил людського співіснування. Насамперед, йдеться про те, що права і свободи людини мають корелюватися з її обов'язками і відповідальністю. Це становить зміст одного з конституційних принципів правового статусу людини і громадянина в Україні, який полягає у нерозривній єдності і взаємодії прав, свобод і обов'язків особи в державі. Розділ II Конституції України цілком присвячений основним правам, свободам та обов'язкам людини і громадянина, які закріплені у статтях 65-68. Деякі норми Основного Закону містять обов'язки людини і громадянина, сформульовані у непрямій формі - ст.37 (стосовно порядку створення та діяльності політичних партій), ст.39 (обов'язок проводити мітинги, збори, походи і демонстрації мирно та без зброї) та ін.

Людина може вільно і у будь-якій формі реалізовувати свої права та свободи, якщо при цьому не порушуються права і свободи, честь і гідність інших людей (статті 23, 68 Конституції України). Такий же висновок впливає і з аналізу ч.1 ст.3 Основного Закону. Ці та деякі інші положення Конституції України визначають межі свободи індивіда і є основою для встановлення правовими приписами заборон, які людина не може порушувати. При цьому встановлюється, що незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності. Ця норма, що походить ще з римського права - "Ignorantia juris neminen excusant" (незнання закону нікого не виправдовує) - має загальне значення і поширюється на всі положення Конституції та інших нормативно-правових актів.

Свободу і відповідальність необхідно розглядати у діалектичній єдності і взаємозв'язку. Свобода без меж, відсутність ефек-

тивного інституту відповідальності особи перед суспільством, державою та іншими учасниками суспільних відносин, а також відповідальності держави перед особою ведуть до свавілля, дезорганізації соціального життя.

Конституція України у регламентації взаємної відповідальності держави і людини виходить із того, що без особистої відповідальності, тобто здатності людини індивідуально відповідати за невиконання своїх обов'язків і порушення встановлених заборон, а в окремих випадках і за неправомірне використання своїх прав і свобод, не можуть існувати реальна автономія, свобода особистості, пріоритет її прав, а отже і сама вільна індивідуальність. Немає свободи без відповідальності, як і відповідальності в умовах абсолютної свободи [6, с.76]. "Тільки відповідальний індивід може бути вільним, як і, у свою чергу, тільки вільний індивід може бути відповідальним. Хто не несе відповідальності за свої вчинки, той, як відомо, знаходиться поза етичною сферою" [7, с.604].

Л. Явич зазначає, що свобода без відповідальності перетворюється в анархію, а права людей – у безмежне свавілля [8, с.232]. Це є особливо характерним по відношенню до держави – держава з великими повноваженнями, які не обмежені відповідальністю, не може бути демократичною, вона дуже швидко стане авторитарною або тоталітарною.

Відповідальність, виступаючи певною формою соціального зв'язку індивіда з іншими людьми та суспільством, в цілому становить один із первинних фундаментальних принципів суспільного буття [9, с.124]. В цьому плані можна зазначити, що людина, яка не пізнала меж своєї свободи та відповідальності, має бути визнана позаетичною, а держава, яка фактично встановлює, але юридично не закріплює і не додержується меж свободи як людини, так своєї власної - аморальною [10, с.47].

Свобода особи найбільш яскраво отримує свій юридичний вираз в основних правах і свободах людини та громадянина. Саме та-

ким чином право в узагальненому вигляді окреслює рівень соціальної і правової свободи особи у суспільстві і державі. Але соціальна свобода, справедливість і демократизм знаходять свій вираз не тільки в правах, як певних можливостях, дозволах, але й в обов'язках, заборонах і відповідальності. Ці дві сторони соціальної свободи знаходяться між собою у тісному діалектичному зв'язку. Якби всім громадянам були надані тільки права і свободи, це означало б фактичне скасування будь-якої свободи, оскільки вона була би взаємно знищена свавільними діями самих носіїв такої свободи.

Тому у регулюванні суспільних відносин необхідним моментом є постійне "самообмеження" та "самозобов'язання" на користь свободи інших, тому що свобода одного неминуче виступає як міра обмеження свободи інших, як наслідок їх обов'язків. Дане положення закріплене у ст.23 Конституції України, де говориться, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

В основі взаємовідносин держави і людини в умовах демократичної, правової, соціальної держави лежить принцип, який передбачає, з одного боку, самостійність, ініціативу та активність особи і держави, а з іншого – неухильне виконання цими суб'єктами вимог, що сформульовані у правових приписах.

Виконання правових приписів особою відбувається на основі того, що ніхто не може бути примушений робити те, що прямо не передбачено законодавством, а держава, її органи і посадові особи повинні діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст.19 Конституції України). Послідовне застосування цього принципу має дати єдино правильне сполучення прав та обов'язків, свободи та відповідальності, примусу та переконання і заохочення, авторитету влади та підкорення.

Слід підкреслити, що за часи тоталітарного режиму в Україні по відношенню до індивіда був встановлений загальнодозвільний (заборонювальний), а у відношенні держави – дозвільний тип правового регулювання. Зміна типів конституційно-правового регулювання накладає відбиток і на функціонування інституту взаємної відповідальності держави і людини. А саме: індивід має нести юридичну відповідальність тільки за порушення заборон або невиконання обов'язків, а не за вихід за межі дозволів, тобто своїх прав і свобод. Роль держави у цьому процесі зводиться до формулювання цих заборон та зобов'язань, а також до контролю за їх дотриманням та виконанням і застосуванням відповідних заходів у випадку недотримання або невиконання людиною правових приписів. Зараз не можна розглядати обов'язки індивіда як певний реєстр вимог, що "виражає мінімум всього змісту і всіх форм прояву соціальної відповідальності" [11, с.65]. Такий підхід надає необмежені можливості для упередженого і неправомірного використання державою юридично закріплених обов'язків людини. Обов'язок індивіда необхідно розглядати як максимум вимог, за невиконання яких він може нести юридичну відповідальність.

Логіка такого підходу вимагає зробити висновок, що діяльність держави, її органів і посадових осіб в аспекті відповідальності мають розглядатись з протилежних позицій, тобто, всі дії, бездіяльність та рішення державних інституцій, які відбуваються не на підставі, не в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України по відношенню до індивіда, його прав і обов'язків, є неправомірними і мають тягнути за собою їх відповідальність.

Приймаючи на себе шляхом видання законів та інших нормативно-правових актів конкретні зобов'язання перед людиною українська держава має чітко визначати і правові міри відповідальності своїх офіційних представників за дії, що вони здійснюють від імені держави. У правовій державі

керівники різних сфер і рівнів, які нанесли безпосередню шкоду суспільству, державі і людині мають притягатися до відповідальності, а не звільнитися від неї, як це досить часто має місце - такі особи звільняються з роботи “за станом здоров’я” або “у зв’язку з виходом на пенсію” та ін. Не повинна мати місця і практика переводу таких керівників “по горизонталі” на іншу керівну роботу.

Ключовим моментом теорії та практики правової держави, її кінцевою метою є утвердження правової форми і правового характеру взаємовідносин між публічною владою і підвладними суб’єктами права, визнання і гарантування прав і свобод людини і громадянина [12, с.161]. За такої форми державності передбачається, що права і свободи індивідів, правовий характер їх відносин з державою – це не продукт волі та розсуду держави, не її “дарунок” або поступка людині, а суттєва складова частина права, що об’єктивно склалося у даному суспільстві, і додержання якого є юридичним обов’язком всіх і, насамперед, державної влади та її представників.

Висновок про пріоритет права, його верховенство по відношенню до інших соціальних регуляторів, зокрема, влади (держави) та моралі, підкреслюється у найновіших наукових дослідженнях [13, с.152-165]. Державна влада, створюючи закони, маючи спеціальні повноваження і засоби для реалізації правових приписів, сама “пов’язується” правом. Таким чином, у правовій державі відповідальність держави перед людиною, а людини перед державою має базуватися на правових нормах, в першу чергу, на нормах Конституції.

Важливим моментом у конституційній регламентації взаємної відповідальності держави і людини виступає її системність. Так, Конституція України встановлює права і обов’язки держави і людини у всіх сферах суспільного життя: особистій, політичній, економічній, соціальній та духовній. Разом із тим, в Основному Законі встановлюються й основні засади реалізації відповідальності

держави і людини один перед одним у всіх цих сферах життєдіяльності суспільства.

Системність конституційно-правового регулювання відповідальності у взаємовідносинах держави і людини проявляється також і у тому, що Конституція України говорить про те, що держава повинна відшкодовувати матеріальну чи моральну шкоду, завдану фізичним та юридичним особам як актами, так і діями, що визнані неконституційними Конституційним Судом України (ч.3 ст.152 Конституції України). Отже, Основний Закон встановлює відповідальність держави як за діяльність органів державної влади та їх посадових осіб, так і за видання правового акту, який завдає шкоди людині. Правда, залишається незрозумілим, як саме буде реалізовуватись норма про визнання дій органу державної влади або їх посадових осіб неконституційними, коли таке повноваження Конституційного Суду України не передбачене ані Конституцією, ані законами України.

Системним конституційним регулюванням взаємної відповідальності держави і людини можна назвати і те, що передбачається відповідальність держави на всіх стадіях правового регулювання та реалізації права. Так, частина 3 статті 22 Основного Закону України встановлює, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Даною нормою встановлюється одночасно і обов’язок державних органів при прийнятті законів – додержуватися цього конституційного припису, а у випадку порушення, нести відповідальність. Реалізації права, наприклад, стосується частина 2 статті 60 Конституції України, де встановлюється, що за віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність.

Наступною особливістю конституційного регулювання відповідальності держави і людини в їх взаємовідносинах є поєднання загального і конкретного нормування. В науці конституційного права є дискусійним питан-

ня про нормативність окремих положень Конституції України, зокрема, норм-принципів, норм-цілей, норм-завдань, норм-дефініцій та ін. Так, деякі вчені вважають, що дані конституційні приписи не мають нормативного характеру, що вони тільки у сполученні з іншими, нормами, котрі встановлюють конкретних суб'єктів їх права і обов'язки, мають юридичну силу, можуть реалізовуватись [14-16]. Аналіз конституційних положень, які регламентують питання взаємної відповідальності, свідчить про те, що не всі ці норми встановлюють точно визначені права та обов'язки учасників конституційних правовідносин. Так, виникає питання – чи має принцип відповідальності держави перед людиною за свою діяльність (ч.2 ст.3 Конституції України) нормативність? Думаємо, що праві ті вчені, які стверджують, що в сучасних умовах змінюється самий зміст нормативності і в структурі права збільшується кількість загальних положень, і тому необхідно по-новому розглядати ці питання [17, с.9].

Ю. Тодика зазначав, що “нормативність конституційних принципів обумовлена тим, що вони акумулюють, узагальнюють найбільш важливі, соціально значимі явища і процеси матеріального та духовного життя суспільства, дають їм оцінку і вводять їх в рамки прийнятих у державі нормативів. Вони, тим самим, дуже тісно пов'язані з регулюванням суспільних відносин, здійснюють спрямовуючий вплив на правову систему і діють саме в якості конституційно-правових принципів, якими повинні керуватися всі правотворчі та правозастосовчі органи, всі громадяни, посадові особи та громадські формування” [18, с.27]. На нормативності конституційних принципів наголошують й інші вчені [19-21]. Нормативність – це один із головних проявів цінності Конституції України як Основного Закону суспільства і держави. Нормативність усіх її положень витікає вже із нормативності самої Конституції як інтегративного центра правової системи України.

Конституція України, таким чином, на

самому високому юридичному рівні встановлює принцип взаємної відповідальності держави і людини, і визначає основні положення втілення цієї відповідальності в інших нормативно-правових актах (тобто, у різних галузях права). Так, у розвиток конституційних положень прийнято досить багато законів, що встановлюють відповідальність держави перед людиною. Це і Закони України “Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні” [22], “Про статус і соціальний захист осіб, що постраждали в результаті Чорнобильської катастрофи” [23], “Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду” [24], “Про державний бюджет” (де кожного року передбачаються видатки на “Відшкодування збитків, завданих громадянам”) та ін.

Підсумовуючи вищезазначене, можна сформулювати такі висновки:

1. Безмежна свобода за відсутності належного контролю і відповідальності, як правило, закінчується своєю протилежністю – безмежним свавіллям і деспотизмом. Саме тому, на відміну від ідеології тоталітарної держави “домінування держави над людиною”, необхідно здійснити перехід до ідеології правової держави “служіння держави людині” [25, с.72]. Це можливо, зокрема, шляхом встановлення рівних можливостей вимагати належної поведінки як з боку держави, її органів та посадових осіб, так і з боку людини.

2. Отже, на сучасному етапі розвитку українського суспільства і держави суб'єктом, що несе основний тягар відповідальності у взаємовідносинах держави і людини, необхідно визнати державу. Держава створена для людини, а не людина існує для держави – це основний принцип взаємовідносин цих суб'єктів.

3. На наш погляд, найважливішими особливостями конституційного регулювання взаємної відповідальності держави і людини є:

- посилення ролі права і конституційного права, зокрема, у її реалізації, юридикалізації цієї відповідальності;
- зміщення акценту відповідальності з людини на державу, держава зараз має нести основний тягар відповідальності;
- системність конституційно-правового регулювання питань відповідальності у взаємовідносинах держави і людини;
- поєднання загального і конкретного нормування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лучин В.О. Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации. –М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. –688 с.
2. Бутусова Н.В. Советское государство как субъект государственно-правовых отношений с личностью: Автореф. дисс... канд. юрид. наук. –М., 1983. –30 с.
3. Марксистско-Ленинская общая теория государства и права: Социалистическое государство. –М.: Юрид. лит., 1973. –710 с.
4. Демократия и правовой статус личности в социалистическом обществе. –М.: Наука, 1987. –187 с.
5. Соколов А.Н. Правовое государство: От идеи до ее материализации. -Калининград: Янтарный сказ, 2002. -456 с.
6. Гобозов И.А., Халаева Л.А. Гражданское общество: сущностные характеристики // Философия и общество. –2001. -№ 2. –С.59-79.
7. Селіванов В.М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти: Монографія. –К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2002. –724 с.
8. Явич Л.С. Общая теория права. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. - 286 с.
9. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник /Общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева. -М.: Прогресс, 1990. –368 с.
10. Тульчинский Г.Л. Слово и тело постмодернизма. От феноменологии невменяемости к метафизике свободы // Вопросы философии. -1999. -№ 10. –С.35-53.
11. Конституционный статус личности в СССР /Академия наук СССР. Ин-т государства и права; Ред. кол.: Н.В. Витрук и др. -М.: Юрид. лит., 1980. -256 с.
12. Нерсесянц В.С. Философия права: Учебник. –М.: Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. –627 с.
13. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. –М.: Издательство НОРМА, 2002. –288 с.
14. Бабаев В.К. Советское право как логическая система. -М.: Академия МВД СССР, 1978. -209 с.
15. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. Очерк теории. -М.: Юрид. лит., 1976. -215 с.
16. Малейн Н.С. Правовые принципы, нормы и судебная практика // Государство и право. –1996. -№ 6. –С.12-18.
17. Лучин В.О. Конституционные нормы и правоотношения: Учебное пособие. -М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1997. -159 с.
18. Тодыка Ю.Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина: Учеб. пособие /Отв. ред. В.Ф. Погорилко. -Харьков: ФОЛИО, РАЙДЕР, 1998. –190 с.
19. Тихомиров Ю.А. Конституционные нормы // Теоретические основы Советской Конституции. –М., 1981. -С.139.
20. Морозова Л.А. Конституционное регулирование в СССР. -М.: Юрид. лит., 1985. -143 с.
21. Алексеев С.С. Социальная ценность права в советском обществе. -М.: Юрид. лит., 1971. –223 с.
22. Закон України “Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні” від 17.04.1991 р., № 962-ХІІ // ВВР України. - 1991. -№ 22. -Ст.262.
23. Закон України “Про статус і соціальний захист осіб, що постраждали в результаті Чорнобильської катастрофи” від 28.02.1991 р., № 796-ХІІ // ВВР України. – 1991. -№ 16. -Ст.200.
24. Закон України “Про порядок відшко-

дування шкоди, завданої громадянину не-законними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду” від 01.12.1994 р., № 266/94-ВР // ВВР України. - 1995. -№ 1. -Ст.1.

25. Авер'янов В. Забезпечення прав і свобод людини - пріоритетна орієнтація адміністративної реформи в Україні // Юридичний вісник. -2000. -№ 2. -С.70-73.

Зимовець А.В. До питання про особливості конституційно-правового закріплення принципу взаємної відповідальності держави і людини // Форум права. -2008. -№ 1. – С.157-163 [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-1/08zavdil.pdf>

Розглянуто конституційно-правове закріплення принципу взаємної відповідальності держави і людини, його особливості; піднімаються питання обґрунтування переходу від моделі пріоритету відповідальності людини перед державою до моделі пріоритету відповідальності держави перед людиною, проблеми її юридизації, синтезу загального і конкретного нормування та системності в її закріпленні.

Зимовець А.В. К вопросу об особенностях конституционно-правового закрепления принципа взаимной ответственности государства и человека

Рассмотрено конституционно-правовое закрепление принципа взаимной ответственности государства и человека, его особенностей; поднимаются вопросы обоснования перехода от модели приоритета ответственности человека перед государством к модели приоритета ответственности государства перед человеком, проблемы ее юридизации, синтеза общего и конкретного нормирования, а так же системности в ее закреплении.

Zimovets' A.V. To a question on features of constitutional and legal fastening of a principle of the mutual responsibility of the state and the person

Constitutional and legal fastening a principle of the mutual responsibility of the state and the person, its features is considered; questions of a substantiation of transition from model of a priority of the responsibility of the person before the state to model of a priority of the responsibility of the state before the person, its problems legal rationale, synthesis of the general and concrete normalization, and as system-defined in its fastening rise.